

WWJMRD 2018; 4(9): 6-9
www.wwjmr.com
International Journal
Peer Reviewed Journal
Refereed Journal
Indexed Journal
Impact Factor MJIF: 4.25
E-ISSN: 2454-6615

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख एस.
एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर
महाराष्ट्र भारत

षहरीकरण : विकसीत देश व भारत

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के

सारांश

जागतिक स्तरावर आर्थिक विकास व शहरीकरणाचा विचार करता विकसीत देशात शहरीकरण जास्त आहे व आर्थिक विकासही इथेच जास्त घडून आला आहे. भारतासारख्या विकसनशिल देशात ही क्रिया मंद आहे. जागतिक विकासात देशाच्या स्पर्धेत उतरण्याचा भारताचा प्रयत्न आहे. त्यामुळे सरकारतर्फे शहरी विकासासाठी व्यापक स्तरावर धोरण आखले जात आहेत. त्याचा परिणाम अलिकडे भारताच्या शहरीकरणात वाढ होणार आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात विकसीत देश व भारताच्या शहरीकरणाचे तुलनात्मक अध्ययन करण्यात आले आहे

बीजषब्द: शहरीकरण, आर्थिक विकास, नागरी प्रदेश, विकसीत देश

प्रस्तावना: आर्थिक विकासात शहरीकरण अभिप्रेत असते. ज्या विशिष्ट ठिकाणी रोजगाराच्या संधी, शैक्षणिक सोयी, आरोग्याच्या सोयी, करमणुकीच्या सुविधा व जास्त आर्थिक सुविधा इ. घटक अनुकूल असतात. अशा ठिकाणी स्थलांतराची प्रवृत्ती दिसून येते. सामान्यतः असे दिसून येते की, एखाद्या क्षेत्राचा जसजसा आर्थिक विकास होत जातो. तसतसा त्या क्षेत्राच्या शहरी भागात लोकसंख्येचा अनुपात वाढत जातो. थोडक्यात आर्थिक विकास हा लोकसंख्येच्या शहरीकरणाला चालना देणारा असतो. याउलट शहरीकरणाबरोबर अंतर्गत व बहिर्गत बचतीमध्ये वाढ होते. त्यामुळे रोजगार, उत्पादन, आधुनिक तंत्रज्ञान, दळणवळण, वाहतूक आणि विविध पायाभूत सुविधा व गुंतवणुकीमध्ये वाढ होऊन बाजारपेठेचा पर्यायाने शहराचा विकास होतो. यावरून शहरीकरण जसे वाढत जाईल तसा आर्थिक विकासही वाढत जाईल. म्हणून शहरीकरण हे आर्थिक विकासाचे परिणाम असते. तसेच आर्थिक विकासाचे कारणही असू शकते. यावरून आर्थिक विकास व शहरीकरण या एकाच वेळी घडून येणा-या प्रक्रिया आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात शहरीकरणाचे प्रमाण 1951 मध्ये 17.29 टक्के होते. ते 2001 व 2011 मध्ये अनुक्रमे 27.78 व 31.16 टक्के झाले आहे. सध्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्येही शहरी क्षेत्राचा वाटा 63.00 टक्के आहे. जागतिक विकास संघटनेच्या अंदाजानुसार येणा-या दशकात म्हणजे 2030 पर्यंत भारतात शहरीकरणाचे प्रमाण 40.00 टक्के राहिल व त्याचा देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये 75.00 टक्के वाटा राहिल. मागील दोन दशकामध्ये विशेषतः अर्थव्यवस्थेच्या उदारिकरणाच्या धोरणामुळे आर्थिक वृद्धीच्या क्षेत्रात महत्वपूर्ण प्रगती झालेली आहे. यामध्ये शहरी क्षेत्राचे योगदान अधिक आहे.

Correspondence:

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख एस.
एन. मोर महाविद्यालय,
तुमसर महाराष्ट्र भारत

शहरीकरण म्हणजे काय ?

शहरीकरणाच्या व्याख्या अनेक विद्वानांनी दिल्या आहेत.

1. नेल्सन अँडरसन :

यांच्या मते, "ज्या ठिकाणी उद्योगशीलता अधिक प्रमाणात आढळते आणि संपूर्ण जीवनपद्धती नवीन तयार होते. त्यास नागरीकरण म्हटले जाते.¹

2. क्लार्ड मिचेल :

यांच्या मते, "ज्यावेळी मोठ्या संख्येने लोक खेड्याकडून शहराकडे येतात. शेतीचा व्यवसाय सोडून यंत्रोत्पादनाचा स्विकार करतात. आपल्या सवयी बदलतात आणि तेथील अनुषंगाने आपली राहणी बदलण्यास सुरुवात करतात. त्यावेळी शहरीकरणाची प्रक्रिया सुरु होते.²

3. फिलीप व डंकन :

यांच्या मते, "शहरीकरण लोकसंख्या विभागणीच्या स्वरूपातील बदल आहे. यात शहरी लोकसंख्येत तुलनात्मक वाढ, शहरी वसाहती किंवा जागा यांच्या संख्येत व आकारात वाढ आणि अशा जागांवर लोकसंख्येचे केंद्रिकरण या बाबींचा अंतर्भाव होतो.³

थोडक्यात एखाद्या प्रदेशाच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये शहरात राहणा-या लोकांचे प्रमाण म्हणजेच शहरीकरण होय. शहरीकरण ही सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाची अशी एक प्रक्रिया आहे की ज्याचा परिणाम ग्रामीण जीवन पद्धती ही शहरी जीवन पद्धतीमध्ये बदलत जाते.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने सांगितलेले 'नागरी प्रदेश' ओळखण्याचे निकष :

कोणत्याही वसाहतीला शहरी किंवा नागरी वसाहत म्हणून संबोधण्यासाठी कमीत-कमी लोकसंख्या किती असावी अथवा इतर कोणते निकष लावावेत याबद्दल जगातील वेगवेगळ्या देशांचे अजूनही एकमत झालेले नाही. ग्रीनलँड मध्ये 300 किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या प्रदेशाला नागरी प्रदेश म्हणतात. कोरीयामध्ये कमीत-कमी 40,000 लोकसंख्या असल्याशिवाय तो प्रदेश नगर ठरत नाही.⁴ त्यामुळे संयुक्त राष्ट्रसंघाने वेगवेगळ्या देशातील व्याख्यांचा विचार करून नागरी प्रदेश ओळखण्यासाठी खालील पाच निकष सांगितले आहेत.⁵

1. शासनासाठी जे विभाग पाडलेले असतात. त्यातील काही प्रमुख महत्त्वाचे शासकीय विभाग नागरी समजले जातात. उदा. राजधानी, शासकीय केंद्रे, जिल्ह्याची ठिकाणे इत्यादी.
2. एका विशिष्ट किमान मर्यादेपेक्षा ज्यांची लोकसंख्या मोठी आहे किंवा प्रदेश व लोकसंख्या दोन्हीचे गुणोत्तर दाखविणारी घनता एका किमान मर्यादेपेक्षा अधिक आहे ते नागरी प्रदेश समजले जातात.
3. ज्या ठिकाणांना नागरी जीवनपद्धती दर्शविणारी काही ठराविक वैशिष्ट्ये आहेत त्यांनाच नगर

म्हणावे. अशी वैशिष्ट्ये म्हणजे वीजपुरवठा, नळाचे पाणी, न्यायालय, पोलीस चौकी, माध्यमिक शाळा, दवाखाना, स्थानिक वाहतूकीच्या सुविधा इ.

4. ज्या प्रदेशांना एका विशिष्ट स्वरूपातील स्वायत्तता असलेली स्थानिक शासनसंस्था असते त्यांना नागरी प्रदेश म्हणावे. उदा. स्थानिक सरकार, महानगरपालिका इत्यादी.
5. काही विशिष्ट टक्के लोकसंख्या बिगर शेती व्यवसायात गुंतलेली असेल तर त्या ठिकाणांना नगर म्हणावे.

सर्वसाधारणपणे पुष्कळशा देशांनी दोन व तीनच निकष नागरी विभागाची व्याख्या करण्यासाठी वापरलेले आढळतात. परंतु अशा प्रकारे दोन किंवा तीन निकष गृहित धरून नगराची व्याख्या करणे चुकीचे आहे. कारण उदा. आपल्या भारतामध्ये 5,000 पेक्षा जास्त लोकवस्ती असलेली वसाहत म्हणजे नगर असे म्हटले तर भारतातील अनेक खेड्यांची लोकसंख्या 5,000 पेक्षा जास्त आहे. त्यांना सर्वांनाच नगर म्हणावे लागेल. परंतु अशा खेड्यांमध्ये नगराची कोणतीच वैशिष्ट्ये आढळत नाहीत. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्रसंघाने सुचविलेले सर्व निकष ज्या वसाहतीत लागू पडतात त्या वसाहतीलाच नगर असे म्हणणे योग्य ठरेल.

भारतातील 'नागरी प्रदेश' या संज्ञेची व्याख्या :

भारत सरकारद्वारे प्रकाशित जनगणना अहवालामध्ये नागरी प्रदेशाच्या व्याख्येकरीता खालील प्रकारे निकष सांगितले आहेत.

अ) ज्या ठिकाणी नगरपरिषद, अधिसूचित नागरी प्रदेश समिती, कॅन्टोन्मेंट बोर्ड (लष्करी छावणीचे ठिकाण) अशी सर्व गावे व वस्तीस्थाने नगर किंवा शहर या संज्ञेला प्राप्त ठरतात.

ब) इतर सर्व स्थाने की जे खालील कसोट्या पूर्ण करतात.

- 1) लोकसंख्या कमीत कमी 5,000 असली पाहिजे.
- 2) एकूण लोकसंख्येच्या 75 टक्के लोकसंख्या ही बिगरकृषी व्यवसाय करणारी असली पाहिजे.
- 3) एका चौरस किलोमीटरला लोकसंख्येची घनता 400 लोकसंख्येपेक्षा जास्त असली पाहिजे.⁶

या निकषाच्या आधारे लोकवस्तीचे शहर म्हणून वर्गीकरण करतांना केवळ लोकसंख्या हा निकष लावून चालणार नाही. तर इतर घटकांचाही विचार करावा लागेल.

जागतिक व भारतीय शहरीकरण :

भारताच्या शहरीकरणाची तुलना जगातील विकसीत देशांबरोबर केल्यास असे दिसून येते की, भारत जास्त उत्पन्नाच्या देशापेक्षा खूप मागे आहे. 2016 च्या मानव

विकास अहवालानुसार 2015 सालचे भारताचे दरडोई उत्पन्न 5730 डॉलर, अमेरिका 52549 डॉलर, फ्रान्स 37306 डॉलर, जपान 35804 डॉलर, आस्ट्रेलिया 43655 डॉलर, इंग्लंड 38658 डॉलर एवढे आहे. या सर्व विकसीत देशांचे शहरीकरण सरासरी 80 टक्केपेक्षा जास्त झालेले आहे. तर भारताचे शहरीकरण 32.7 टक्के झालेले आहे. म्हणजेच दरडोई उत्पन्न वाढीमध्ये शहरीकरणाची भूमिका महत्वाची आहे. तसेच या अहवालानुसार हे सर्व विकसीत देश उच्च मानव विकास निर्देशांक असलेले देश आहेत. तर भारत मध्यम मानव विकास निर्देशांक असलेला देश आहे.⁷ याचाच अर्थ प्रगत देशाच्या तुलनेत भारतातील शिक्षण, आरोग्य, दरडोई उत्पन्नाची स्थिती चांगली नाही. या संपन्न देशाच्या तुलनेत भारताचा आर्थिक, सामाजिक, औद्योगिक व पायाभूत सुविधांचा विकास कमी झालेला आहे. त्यामुळे देशात बेकारीचे प्रमाण, दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे. पर्यायाने दरडोई उत्पन्नसुद्धा कमी आहे. परिणामतः भारतीय शहरीकरणाचे प्रमाण कमी आहे. थोडक्यात जागतिक स्तरावर देशनिहाय शहरीकरणाच्या विविध पातळ्याबरोबर विकासाच्या विविध पातळ्या आहेत. ज्या देशामध्ये आर्थिक, सामाजिक, औद्योगिक व पायाभूत सुविधांचा विकास अधिक झाला आहे त्या देशामध्ये शहरीकरणाची पातळीपण अधिक आहे. मानवी संस्कृतीचा इतिहास पाहिल्यास फार प्राचीन काळापासून मोठी नगरे अस्तित्वात होती हे खरे असले तरी मोठ्या प्रमाणावरील नागरीकरण ही गोष्ट जवळजवळ 19 व्या शतकापर्यंत घडून आलेली नव्हती.⁸ जसजसे ग्रामीण भागातून नागरी भागाकडे लोकांचे स्थलांतर होत आहे. तसतसे जागतिक लोकसंख्येच्या अमर्याद वाढीबरोबर नागरीकरणही अमर्याद स्वरूपात होत आहे. या वाढीचा शेतीच्या सुधारलेल्या तंत्राशी, औद्योगिकीकरणांशी आणि वाढत्या व्यापारांशी फार जवळचा संबंध आहे. काही देशातील धान्याच्या अतिरिक्त उत्पादनामुळे व्यापार वाढून त्याचे रूपांतर अमर्याद नागरीकरणांमध्ये झाले.⁹ संपूर्ण जगाची 52.1 टक्के लोकसंख्या शहरामध्ये वास्तव्य करत आहे. जगातील विकसीत प्रदेशाचे शहरीकरण सरासरी 77.7 टक्के, विकसनशील प्रदेशाचे शहरीकरण सरासरी 46.5 टक्के व अल्पविकसित प्रदेशाचे शहरीकरण सरासरी 28.5 टक्के झालेले आहे. भारतातील शहरीकरणाचे प्रमाण जगातील काही विकसित देशाच्या मानाने बरेच कमी आहे. ~~विकसित देशांशी तुलना केल्यावर असे दिसून येते की, शहरीकरणाचे प्रमाण भारतात फारच कमी आहे.~~ तत्कालीन संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार अमेरिका 82.4 टक्के, आस्ट्रेलिया 89.2 टक्के, जपान 91.3 टक्के, इंग्लंड 79.6 टक्के, कॅनडा 80.7 टक्के व फ्रान्स 85.8 टक्के लोकसंख्या शहरात निवास करते. तर चीनमध्ये 50.5 टक्के, पाकिस्तानमध्ये 36.2 टक्के, भारतामध्ये 31.3 टक्के व नेपाळमध्ये 17.0 टक्के लोकसंख्या शहरात

निवास करत आहे.¹⁰ थोडक्यात भारतासारख्या अनेक विकसनशील देशांमध्ये एकूण लोकसंख्येत शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण खूप कमी आहे. मात्र औद्योगिकदृष्ट्या संपन्न विकसीत देशांमध्ये एकूण लोकसंख्येत शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण खूप जास्त आहे. जगातील देशांमध्ये शहरीकरणाच्या स्वरूपामध्ये भिन्नता आहे. अनेक औद्योगिक देशांमध्ये शहरीकरणाची पातळी जास्त आहे. विशेषतः विकसीत देशामध्ये वाढत्या यांत्रिकीकरणामुळे शहरीकरण अंतिम टप्प्यात जाऊन पोहचले आहे. याउलट विकसनशील देशांमधील शहरीकरण प्रवृत्ती हळूहळू वाढत आहे. कारण यांत्रिकीकरणाचा अवलंब उशिरा केला आहे. तरी पण आज विकसनशील देशांनी नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे औद्योगिकीकरणाने जोर धरला आहे. म्हणून शहरीकरण प्रवृत्ती वाढत आहे. अल्प विकसीत देशातील शहरीकरण कमी आहे. या देशांमध्ये कमी शहरीकरणाचे कारण औद्योगिकीकरणात कमतरता व देशाची अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असणे हे आहे. प्रादेशिक दृष्टीने विचार करता शहरीकरणाची उच्च पातळी प्रामुख्याने औद्योगिक देशामध्ये दिसून येते. परंतु या देशांमध्ये एकूण नागरी लोकसंख्या कमी आहे. परिणामतः जगातील शहरीकरणाची सरासरी पातळी कमी आहे. कारण भारत व चीन सारख्या जास्त लोकसंख्येच्या देशामध्ये शहरीकरणाची पातळी कमी आहे.¹¹

विकसीत देशाच्या तुलनेत भारतीय शहरीकरणाला प्राप्त झालेले स्वरूप वेगळे आहे. कमी लोकसंख्येच्या विकसीत देशात शहरी भागातील लोकसंख्या वाढीचा दर हा शहरी भागात उपलब्ध असणा-या सोयी-सुविधांपेक्षा कमी असतो. त्यामुळे आज अमेरिका, फ्रान्स, जपान, स्वित्झरलँड, आस्ट्रेलिया या देशामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण, शिक्षण, आरोग्य निवास पिण्याचे पाणी इत्यादी सुविधा अधिक आहेत. मात्र भारतासारख्या सव्या कोटी पेक्षा जास्त लोकसंख्येच्या विकसनशील देशात या सुविधा उपलब्ध करून देण्यावर मर्यादा येत आहेत. भारतात शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये ग्रामीण लोकसंख्या रोजगाराच्या शोधात शहराकडे येत आहे. त्यामुळे शहराची लोकसंख्या अपेक्षेपेक्षा वेगाने वाढत आहे. 1951 मध्ये कलकत्ता, मुंबई, दिल्ली, चेन्नई, हैद्राबाद हे पाच दशलक्षी महानगर होते. तर 2011 मध्ये 53 शहरांना महानगराचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. भारतात शहरी भागात लोकसंख्या वाढीचा दर हा शहरी भागातील उपलब्ध सोयी-सुविधांपेक्षा कितीतरी प्रमाणात अधिक असतो. परिणामतः वाढत्या शहरीकरणामुळे शहरात या सुविधांवर ताण पडू लागतो. त्यामुळे समाजाचे राहणीमान आपोआपच खालावले जाते. शहरातील लोकसंख्या गर्दीमुळे शहरात असुरक्षितता व कोंदट वातावरण निर्माण होते. शहरातील घरे वाढत्या लोकसंख्येला अपुरी पडू लागल्यामुळे झोपडपट्ट्यांची निर्मिती हे एक वास्तव आहे.

निष्कर्ष :

भारतात शहरीकरण वाढते आहे व वाढत जाणारे आहे. भारत एक विकसनशिल राष्ट्र असल्यामुळे भारतात शहरीकरणाला टाळता येत नाही. देशाच्या दरडोई उत्पन्न वाढीमध्ये शहरीकरणाची भूमिका महत्वाची आहे हे विकसीत देशाच्या झालेल्या विकासावरून कळते. त्यामुळे भारतात वाढत जाणारे शहरीकरण संकट किंवा आव्हान नसून विकासाची एक संधी आहे हा व्यापक दृष्टीकोण सरकारने स्विकारून शहरी विकासाचे धोरण आखले आहे.

भारतीय शहरीकरणाने बकालता, अनारोग्य, प्रदूषण असे अनेक प्रश्न निर्माण केले आहेत. यावर नागरी नियोजन करतांना अनुकूल शहरीकरणाचे नियोजन करावे व प्रतिकूल शहरीकरणाच्या दुष्परिणामांवर कठोर नियंत्रण बसवावे लागेल. त्यादृष्टीने सध्याच्या सरकारची 'स्मार्ट सिटी योजना' एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. या योजनेतर्गत शहरातील आर्थिक-सामाजिक संरचनेचा व्यापक स्तरावर विकास करणे व शहरी जिवनाची गुणवत्ता सुधारणे हा मुख्य हेतू आहे.

संदर्भ:

1. Nels Anderson and Ishwarank (1964) : "Urban Sociology", New York Publishing House. P - 1.
2. Mitchell J. C. (1969) : Quoted in Genaled Breese : "Urbanization in Newly Developing Countries", Printice Hall, New Delhi. P - 3.
3. Houser and Duncan: "The study of Population an Inventory and Apprdisal", The University of Chicago Press. P - 34
4. घारपुरे विठ्ठल (2005) : "लोकसंख्या भूगोल", पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर. P - 240.
5. कुलकर्णी सुमती, कानिटकर तारा (1979) : "लोकसंख्याशास्त्र", श्री विद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे. P - 438.
6. Census of India, 2001.
7. Human Development Report, 2016.
8. कुलकर्णी सुमती कानिटकर तारा (1979) : उपरोक्त. P - 446.
9. घारपुरे, विठ्ठल (2005) : उपरोक्त. PP. 243 - 244.
10. United Nations, Department of Economics and Social Affairs, Population Division World Urbanization Prospects, the 2011 Revision.
11. राव बी. पी., शर्मा नदेश्वर (2009) : "नागरीय भूगोल", वसुन्धरा प्रकाशन, गोरपूर. P - 61.